

КЫРГЫЗДАРДЫН УЛУТТУК ОЮНДАРЫНЫН ЭТНОПЕДАГОГИКАДАГЫ ОРДУ ЖАНА
УЧУРДАГЫ КОЛДОНУУСУ
МЕСТО НАЦИОНАЛЬНЫХ ВИДОВ СПОРТА В ЭТНОПЕДАГОГИКЕ И ИХ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

PLACE OF NATIONAL SPORTS IN ETHNIC PEDAGOGY AND THEIR USE

*Атамурзаева Б.М. ф. и. к., доцент,
Нарбаева А.И. окутуучу
ЖАМУ, Кыргызстан, e-mail: rir82@mail.ru.*

Аннотация: Бул макалада кыргыз улуттук оюндардын орто мектептерде дене тарбия көнүгүүлөрү ирээтинде колдонулушу, алардын кыргыздардын каада-салттарды сактап калуудагы жана жаштарды тарбиялоодогу ролу жөнүндө жазылган. Улуттук оюндарды жаш муундарга үйрөтүү жана аны өнүктүрүү учурдун талабы экендиги белгиленет. Ошондой эле жаш балдардын ой жүгүртүүсүн, кабыл алуусун өстүрүүнүн негизи экендиги айтылат

Аннотация: В этой статье идет речь о применении кыргызских национальных игр в качестве подвижных упражнений и роли их в сохранении народных традиций и воспитании подрастающего поколения. Обучение детей на основе национальных видов спорта и развитие их являются требованиям современного периода. А также в статье говорится о том, что национальные виды спорта являются основой формирования восприятия и мышления детей и подростков.

Annotation: In this article is given using of national Kyrgyz games as physical training and the role in education of them, in keeping of people traditions. Education of children on the basis of national sports and their development are the requirements of the modern period. And also the article says that national sports are the basis for the formation of perception and thinking of children and adolescents.

Ачкыч сөздөр: улуттук оюндар, дене тарбия, элдик каада-салттар, жаш муундарды тарбиялоо, Ата Мекенди сүйүү, эрк, адептүүлүк, баатырдык.

Ключевые слова: национальные игры, физическая культура, народные традиции, воспитание подрастающего поколения, патриотизм, храбрость, мужественность, совестливость.

Key words: national games, physical training, youth, patriotic, common plays, heroic, education, Kyrgyz traditions.

Кыргыз эли эң байыркы эл катары өзүнүн тарыхы жана маданияты менен айырмаланып келет. Каада салтын, үрп-адатын өзүнө сиңирип, өнүктүрүп, муундан муунга өткөрүп берип келген. Тарыхый-мааний өнүгүү процесси улуттук оюндардын өнүгүшү менен да коштолгон. Кыргыздар тогуз коргоол, ордо, оромпой, дүмпүлдөк, ак чөлмөк, селкинчек жана башка ат оюндарынын түрлөрүн ойноп келишкен. Бул улуттук оюндар адамдын дене түзүлүшүнүн калыптанышына, акыл-эсинин өсүшүнө, толеранттуулуктун калыптанышына зор таасирин тийгизген. Кылымдар боюу ойнолуп келген улуттук оюндар тарыхтын агымы менен өзгөрүүгө учурап, өнүгүп, этнопедагогиканын тарбиялык үлгүлөрүнө, коомдук аң сезимдин бир формасына, жалпы эле философиялык көз караштардын тугумуна айланган. Улуттук оюндардын өнүгүп, бүгүнкү күнгө чейин жетишинин башкы себеби болуп кыргыз элинин көчмөн турмуш образы эсептелет. Кыргыздардын малчылык, аңчылык менен алектенүүсү ат жалында ойноп, күч-кубаттуу болуусуна, эр жүрөк тайманбас сапаттардын калыптануусуна өбөлгө түзгөн. Көчмөн жашоосу чыдамкайлыкка, турмуштун ар түрдүү кырдаалына ыңгайлаша алуусун шарттаган. Ошол эле учурда ынтымакка, биримдикке чакырып, кооздук, сулуулук, көрктүүлүк табитинин калыптанышына өбөлгө түзгөн.

Бүгүнкү күндө улуттук оюндарды жана тигил же бул элдин өзүнө таандык көнүгүүлөрүн пайдалануу жаштарды тарбиялоого, айрыкча дене тарбия сабагынын эффективдүүлүгүн жогорулатууга көмөктөшөт. Окуу программадагы дене тарбия сабагынын мазмунун улуттук

каражаттар менен толуктоо бүгүнкү күндөгү окутуу процессинин өзгөчөлүгү катары кабылданууда. Элдик оюндар же кыймылдуу оюндар менен айкалыштыруу маселеси ата мекендик жана башка чет элдик изилдөөлөрдө кеңири чагылдырылган. Алсак, Г.С.Туманян, Э.Х.Галеева, Э.А.Кашкеева сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде бул өзгөчөлүк илимий жактан талдоо тапкан.

Улуттук оюндар элдик тарбиянын ажырагыс бөлүгү. Оюндар жаштарды жана окуучуларды элди, жерди, Мекенди сүйүүгө, адептүүлүккө, эмгекчилдикке, акыл-эстүүлүккө, баатырдыкка, чечкиндүүлүккө тарбиялоодо элдик педагогиканын түбөлүк адатка айланган талабы. Азыркы кезде элдик оюндар жаш балдарды турмушка даярдоонун негизги фактору бойдон калууда. Балдар оюндарынын социалдык жөндөмдөрдүн калыптануусундагы орду зор экендигин окумуштуулар белгилеп келүүдө. Кыргыздардын чүкө, ордо, топ таш сыяктуу балдар оюндары жаш балдардын кабыл алуусун, көңүл буруусун жана майда моторикасын өнүктүрөт.

Ал эми бала чоңоюп улам эс кире башпагандан тарта ага эс-акылын өстүрүүгө көмөк берүүчү, баамчылдыкка, кыраакылыкка тарбиялоочу, ар түрдүү кыймыл аракет аркылуу ден соолугун чыңдоочу, турмуштук көз карашын калыптандыруучу оюндар үйрөтүлө баштаган. Ордо оюну өспүрүмдөрдүн калыптануусунун негизги ачкычы десек болот.

Ордо оюнунун кыргыз элинде кылымдар бою сакталып, бүгүнкү күнгө чейин келиши жөн эле эмес, анын жаштардын дене сапаттарынын өсүүсүнө тийгизген таасири чоң. Бул кыргыздын элдик оюндарынын эң маанилүүлөрүнөн экендиги “Манас” эпосунан да көрүнөт.

Чийип койгон чийинди
Кара баспай ак басып,
Кыйшыгы жок так басып,
Кадамакты кадашып,
Оюн салып жатканда,
Тоорумак тооруп жатканда
Ичке түшпү зор Манас,
Чүкө чертээр, чоң оюн

Ишке түшпү зор Манас [1, 241] – деген саптар ордонун чоң оюн экендигин айгинелейт.

Эпосто кыргыз эли ордо оюнун байыркы убактан бери ойноп келе жаткандыгы айтылат. Ордонун эрежелери, оюндун тартиби оюнчулардан тыкандыкты, өтө кылдаттыкты талап кылгандыгы баяндалат. Ордо жөнүндө эл ичинде төмөнкүдөй ыр саптары да айтылат:

Кызыгып ойнойт кыргыздар,
Кызыктуу оюн ордону!
Кымбат оюн баштаган,
Атабыз кыргыз болжолу!
Ашыгып ойнойт кыргыздар,
Ашык ойну ордону!
Аземдүү оюн баштаган,
Атабыз кыргыз болжолу!
Баатыр Манас ойногон,
Байгелүү оюн ордо экен!
Бапестеп, барктап ордо аткан,
Алп дөөлөр кандай болду экен!
Кыраан Манас ойногон,
Кыраандар ойну ордо экен!
Кызыгып дуулап ордо аткан,
Кыраандар кандай болду экен! [2. 231]

Ордо оюну менен машыгуу балдардын кыймылдык жана психологиялык сапаттарын өнүктүрүү менен бирге, ден соолукту чыңдоого керектүү көнүгүүлөрдү берери анык. Жаштардын сергек жашоосу калыптандырылат. Ордо оюнун дене тарбия каражаты катары пайдалансак, экономикалык жактан көп каражат жумшабастан эле, жаштардын кыймыл аракетке болгон муктаждыгын чечсе болот.

Оюндар маданияттуу эс алууда, денени чыңдоодо гана чоң мааниге ээ болбостон, окуучулардын руханий дүйнөсүн калыптандыруунун, аларга патриоттук жана интернационалдык тарбия берүүнүн, улуттук маданияттарды жакындаштыруунун жана өз ара байытуунун да маанилүү каражаты болуп эсептелет. Оюндарды адамзаттын көп кылымдык маданиятын сактап келаткан кенч катары да бааласак болот.

Улуттук оюндарды ойноо менен окуучулар жана жашгар практикалык ишмердүүлүккө көнүгүшүп, ден соолуктарын чыңдашып, өз алдынча аракет жасоого үйрөнүшөт, ошондой эле оюндан моралдык жана эстетикалык рахат алуусу турган иш.

Биздин республикада улуттук спорт оюндарын жана маданий салттарын окуучулардын жана жашгардын дене тарбиясында колдонуусу кеңири аспектисинде изилдөө али алдыда.

Калкты сурамжылоодо, карыя адамдар менен маектешүүнүн негизинде төмөнкүлөрдү аныктоого болот: жаш кезинен улуттук жана спорт оюндарына кызыгып, ойноп, ошо менен жашаса, ал нерсе ден соолугуна дагы жана анын инсан катары өнүгүүсүнө дагы чоң таасир этет. Бул нерсе өзгөчө айыл жергесинде катуу байкалат.

Тилекке каршы, айылдарда бардык эле мектептердин шарттары бирдей эмес. Кээ бир мектептерде дене тарбия сабагын өтүүгө спорт залы, инвентарлары жок. Ош, Нарын, Талас областтарындагы окуучулар мындай көйгөйлөр менен көбүрөөк жабыркашат. Бирок, спорттук жабдуу жок болсо дагы, алар улуттук оюндарды ойноп, өнүктүрүүгө салым кошуп, алар ата-бабаларыбыздан калган мурас болгондуктан, аларды муундан-муунга өткөрүп берүү мүмкүнчүлүгү айылдарда көбүрөөк.

Эгерде спорт залдарда көп каражат керектелип спорттук инвентар жана башка каражаттар менен жабдууланса, айылда жөнөкөй эле улуттук оюндарын колдонсо болот. Ошондуктан, улуттук оюндарды окуучуларды жана жашгарды тарбиялоодо колдонуу тажрыйба жактан ыңгайлуу. Бирок, ар түрдүү климаттык-географиялык шарттарда жашаган окуучуларга дене тарбиянын физиологиялык жактан жеткиликтүү негизделбегендиги, комплекстүү изилдөө жүргүзүшкө түрткү берди.

Окумуштуулар мектеп жашындагы окуучулардын ден-соолугунун абалын медико-биологиялык аспектиден мүнөздөп, алардын дене, акыл-эс, вегетативдик абалын аныкташкан. Натыйжада, айыл жердеги балдар өзүнүн физикалык жактан өнүгүү, денесинин түзүлүшү, өсүүсү, Эрисман индекси, антропометрикалык профили боюнча жалпы норматив жана стандарттарга шайкеш келишпейт деген жыйынтыкка келишкен. Ошондуктан улуттук спорт оюндарын дене тарбия сабактарында колдонуу – бул бүгүнкү күндө актуалдуу маселе болуп калууда. Анткени, кылымдар бою элдик салттарда тарбиянын маани-маңызы бар деп балдарга улуттук каада-салт, оюндарга үйрөтүп келишкен, албетте климаттык шарттарды, балдардын жаш курагын эске алуу менен ойноп келишкен.

Андыктан оюндарды, алардын педагогикалык-психологиялык мүнөздөмөсүнүн негизинде систематизациялоо жана классификациялоо жашгардын жаш курагын эске алуу менен дене тарбиясынын эффективдүү программасын иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк берет.

Биздин айтайын деген оюубуз жаш балдарды мектепте гана элдик оюндарга үйрөтпөстөн, үй бүлөдө да буга чоң көңүл буруу керек. Анткени үй бүлө баланы тарбиялоонун жана билим берүүнүн башкы булагы. Белгилүү философ Г.С.Токоева айткандай “...билим берүүчү-тарбиялык жагынан караганда ата-энеликти аткаруу, балдар менен болгон карым-катнашты жөнгө салуу, тарбиялоо, балдардын өзүн өзү калыптандырууга жөндөмдүүлүгү үй бүлөнүн жашап турушунун шарты”[6.158]. Жаңыдан төрөлгөн наристени бешик ыры менен ырдап тарбиялоодон баштап, анын улам чоңоюп бара жатканында балдар оюндарын ойнотуу аркылуу калыптандырууну үй бүлөдөн баштоо зарыл.

Улуттук оюндарды билүүсү жана ойноосу баланын инсан катары калыптануусуна чоң таасирин тийгизет. Мисалы, кыргыздардын улуттук оюну катары болгон кыргыз күрөшүн аламы. Кыргыз эли байыртадан бери балдардын өзгөчө чымыр дене түзүлүшүнө ээ болушуна көңүл бөлүп келишкен. Кыргыз күрөшү улуттук дене тарбияда ээлеген орду маанилүү болгондуктан, жалпы жашгарды тарбиялоодо жогорку деңгээлди ээлеп келген.

Жашгардын күчүн сыноо максатында күрөш боюнча мелдешпер айыл жергесинде бат-бат өткөрүлүп турган. Күрөш өнөрүн билүүсү ар бир кыргыз баласынын милдети катары саналган.

Байыртадан эле күрөшгүн мыктыларын “балбан” деп аташкан. Балбандар мекенди коргоодо аскерлердин эң алдыңкы саптарында болуп, чоң жоопкерчиликтүү, эң ишеничтүү таянычтары болушкан. Мисалы, Каба уулу Кожомкулду кыргыздар эле эмес, бүткүл өлкөбүздүн эли билет. Анын атын сыймыктануу менен айтсак болот.

Улуттук кыргыз күрөшү жалпы, ошондой эле каалаган киши күрөшө берчү мүнөзгө ээ, Өсүп келе жаткан жаштарга – алардын улутуна карабай пайдалуу таасири бар, чоң спорттун түрү катары советтик доордо баса белгиленип жүргөн.

Ал эми тогуз коргоол оюну адамдан тунук сезимди, курч акыл эсти, алдын ала көрө билгендикти, тапкычтыкты, аналитикалык ой-жүгүртүүнү, так эсептөөнү талап кылган логикалык кубулуш. Тогуз коргоолду ойноо үчүн көп деле жарак-жабдыктын кереги жоктугунан, кыргыз элинин жашоо образына, менталитетине ылайык экендиги талашсыз.

Калкыбыздын рухий мурасынын туу чокусу болгон энциклопедиялык дастан болгон “Манас” эпосу элдик оюндарды, анын ичине тогуз коргоолду да ичине камтыйт. Эпосто мындай саптар кездешет:

Жалпак жыгач чаптырып,
Бир жагына бир тогуз,
Бир жагына бир тогуз,
Үй чыгарып коюшуп.
Ою менен олтуруп
Ташын салып толтуруп,
Тогул коргоол оюну,
“Ордо, тогуз коргоол” – деп,
Жаш Манас кылып койгону,
Тогуздап коргоол салганы,
Бу Манастан калганы [4, 129].

Кыргыз элинин этнопедагогикасында инсандын калыптанышы жана анын адамдык сапаттардын өнүгүшү тынымсыз жүрөт деп белгиленет. Анткени ар бир адам башкалар менен карым-катнашта болуп, жакшы-жаманды айырмалоого жетишет. Ошондуктан адамдын калыптанышы көп убакытка созулган процесс сыяктуу аңдалып билинет, муну «Манас» эпосундагы Манастын бала чагы жана аны койчуга малайлыкка берилишинен көрүүгө болот. Инсандыктын калыптанышында тарбиянын да тиешелүү деңгээлде орду бар экендиги, элдик оюндардын орду эпостун өзүндө көрсөтүлөт. Максатка багытталган тарбия болгондо гана инсандын калыптанышы, анын акыл, психикалык-моралдык жактан жетилиши, дене түзүлүшүнүн калыптанышы оң таасирин тийгизет да инсан калыптанат. Адамдын ички дүйнөсүнүн калыптанышы үй-бүлөнүн, курчап турган чөйрөнүн таасирине байланыштуу. Брааттуулук, циклдүүлүк маселеси адамдын жаш курагынын өзгөрүшү, бири экинчисинен кийин келүүсү, мурунку кийинки уланта тургандыгы, өспүрүм, жаштык мезгил, ал калыптанган курак менен, кийинчерээк, улгайган куракка орун берери менен түшүндүрүлөт.

Ошондой эле, Манастын инсан катары калыптанышы өзгөчө бир сонун саптар менен жеке бир кайталангыс адамдык касиеттеги жан катары сүрөттөлөт: “Аккула минип болкойгон, накери бутта чойкойгон, Сыр найза колдо койкойгон. ...Алтын менен күмүштүн, ширөөсүнөн бүткөндөй, Асмандагы күнүндүн, бир өзүнөн бүткөндөй, Асман менен жериңдин, Тирөөсүнөн бүткөндөй, Алды калың кара жер, Буга, калыңынан түткөндөй” [1, 133]. Бул саптар аркылуу инсандын калыптанышы сырткы келбети, кийген кийими, колдонгон буюм-нерсеси, курал-жарагы, сүйлөгөн сөзү, айлана-тегеректегилерге жасаган мамилеси аркылуу бааланарын баамдоого болот. Жогорудагы берилген саптардан улам адам асман менен жердин ортосундагы жандык катары жана экөөнүн гармониясы болгон жерде орун алып жашап турган “жан” дей алабыз. Ушул эле маселенин философия тарыхында чагылдырылышына кайрылсак аны байыркы Кытайдагы жаратылыш философиясынан жана даостук философиядан көрүүгө болот. Бул окууларда адам менен асмандын ортосундагы мамиле, адамдын дүйнөдөн алган орду жөнүндөгү көз караш орчундуу маселелердин катарында турат. Адам асман менен жердин ортосунда жайгашкан, анткени асман менен жердин гармониясы – жашоонун булагы. Ошондой эле адамдар даонун принцибине баш

ийиш керек, б.а., адамдын жүрүм-туруму адам табияты менен ааламдын мыйзам жолун жолдоо зарыл нерсе, бул адамды бакытка, эркиндикке, өнүгүүгө алып келет.

Кыргыз элинин этнопедагогикасында элдик оюндар өзгөчө орунду ээлейт. Адам жашоосунун философиясын элдик оюндар нравалык-философиялык багытта болуп, чоң идея, ой пикир берилет. Элдик оюндарды адамдар ойнойт, ошондуктан бардык реалдуулуктун борборуна адам коюлат, анын ишмердигиндеги жашоонун кооздугунун, бүтүндүгүнүн мазмуну ар тараптуу берилет, адам акыл-эстүү жандык болгону үчүн жогору бааланат. Башка жандыктардан айырмаланып акылы, эс тутуму бар, акыл качып кутулбаган “амалкөй” катары таанылат. Бул амалкөйлүк аркылуу адам түрдүү кыйынчылыктардан чыга алган, аны жеңе билген жеке инсандыгын жана артыкчылыгын түшүнгөн индивид катары каралат.

Ошентип, биз актуалдуу жана мезгилдин талабы деп бүгүнкү күндө дене тарбия сабактарында улуттук оюндарды колдонууну белгилеп кетмекчибиз. Жогоруда айтып кеткендей, кээ бир айыл жерлеринде кымбат баалуу инвентарларды сатып алууну жана залдарды салууну экономикалык абалыбыз мүмкүнчүлүк бербесе. Улуттук оюндарды таза абада ойноо ден соолукка пайдалуу жана дагы кыргыз эли көчмөн эл оюндарын даңазалап жатканда, улуттук оюндарыбызды жаш муундарга үйрөтүү эң туура болмокчу.

Колдонулган адабияттар:

1. Манас эпосу. – Бишкек: «ЖЭКА», Лтд, 1999. – 468 б.
2. Манас [Текст]: эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – 1-китеп. – 296 б.
3. Манас [Текст]: эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – 2-китеп. – 452 б.
4. Манас [Текст]: эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 3-китеп. – 348 б.
5. Манас [Текст]: эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 4-китеп. – 352 б.
6. Токоева Г.С. Үй бүлө: социалдык-философиялык талдоо / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. № 1, 2018